

POSTMODERN DÖNEMDE SOSYAL MEDYA ALANLARI ÜZERİNDE DİN RELIGION ON SOCIAL MEDIA AREAS IN THE POSTMODERN PERİOD

Geliş Tarihi: 01.11.2022 Kabul Tarihi: 01.12.2022

✉ ABDÜLAZİZ YENİYOL

DR.

YALOVA İL MİLLÎ EĞİTİM MÜDÜRÜ
orcid.org/0000-0003-0589-2186
ayenyiol34@gmail.com

✉ HANDAN KARAKAYA

DOÇ. DR.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İİBF SOSYAL HİZMET BÖLÜMÜ
orcid.org/0000-0003-2749-4277
hkarakaya@firat.edu.tr

ÖZ

Sosyal medya gündelik hayatın inşa edildiği bir alana dönüşürken toplumsal kurumların karşılıkları da farklı ölçülerde bu alana taşınmaktadır. Bu yönüyle bireyin sosyal medya üzerinden yeniden bir toplumsallaşma yaşadığını söyleyebiliriz. Bireyin gündelik yaşamının taşındığı sosyal medya alanları, dinî pratiklerin de yaşandığı alanlara dönüşmektedir. Din toplumların biçimlenmesi üzerinde etkili olan, ilâhî buyruklara dayanan gizemli bir olgudur. Bu bağlamda bizim çalışmamız postmodern dönemde sosyal medya alanlarında dinin pratik edilme biçimleri üzerine odaklanmaktadır. Dolayısıyla postmodern dünyanın tüketim ve esnek yaklaşımlarla biçimlendirdiği kamusalılık, sosyal medya üzerinde sanal bir boyut kazanmakla birlikte farklı yaşam pratiklerinin iç içe geçtiği bir alana dönüşmüştür. Çalışmamız modern dönemler ve postmodern dönemler açısından dinin algılanış biçimi üzerinden sosyal medya alanlarına yeniden inşa edilen dinî pratikleri incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda çalışmamız, dokümantasyon tekniği ile veri elde etmenin yanında çeşitli alanlarda (facebook, instagram vb.) elde edilen verilerde sosyal medya ortamında dinî pratiklerini yeniden inşa edilmiş sürecini teorik bir analizle karşılaştırmalı olarak gerçekleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya, Din, Dinî Pratik, Modernizm, Postmodernizm.

ABSTRACT

As social media transforms into a space where daily life is being constructed, the responses of social institutions are also carried to this space to different extents. In this respect, one may argue that the individual experiences new forms of socialization through social media. Social media spaces where the individual's daily life is carried transforms into spaces where religious practices are experienced. Religion is a mysterious phenomenon that is effective on the formation of societies and is based on divine commands. In this context, our study focuses on the ways in which religion is practiced in the fields of social media in post-modern times. Therefore, the public sphere shaped by the consumption and flexible approaches of the post-modern world has acquired a virtual dimension on social media and has turned into an area where different life practices are intertwined. Our study aims to examine the religious practices reconstructed in the fields of social media through the perception of religion in respect to modern and postmodern periods. In this context, in addition to obtaining data with the documentation technique, our study comparatively realizes the process of reconstructing religious practices in social media environment with a theoretical analysis in the data obtained in various fields (Facebook, Instagram, etc.).

Keywords: Social Media, Religion, Religious Practices, Modernism, Postmodernism.

SUMMARY

This study is discussed the forms of practice of religion in social media sociologically which is shaped by postmodern approaches. As it is known, religion was one of the main actors in the formation of social life in the pre-modern period. Religion has been present almost every detail of social life. All the questions about the universe and life have been answered through religious sources. The Enlightenment process has begun to define new source of information about the universe and life. Experimentalism, has been made almost beyond dispute explanation of scientific knowledge through measurability. This has begun to distance knowledge, society, culture and social life from the influence of religion and its dominance. Thus, the modernization process has changed so many things in the world. The rational mind has defined everything but not proven in social life as unreal. The actors who shaped the socialization process, especially religion, left their places to new ones. All the social institutions have begun to learn the new language of modern life. Because of the modern life accept that the measurability as the basis for the production of knowledge and expresses everything in a rational language led to the narrowing of the living space of religious institutions. The post-modern approach, which developed differently from the modern approach, has created a different starting in terms of belief institutions and religious practices. In the post-modern approach, in which the individual and its desires are prioritized, life becomes individualized in one aspect, and is involved in a new socialization process in a different area. In this respect, religion, while reaching a free space through post-modern approaches, has also gained a new field of application. It is strengthened that the idea of religion expands its space through post-modern approaches. Social media, which envelops daily life from different perspectives, builds virtual spaces where individuals can live their daily lives. Social media is not just a message communication area. It is a virtual public sphere where the individuals can express themselves through a new sociality. Social media, which has come to the fore as an area where daily life is rebuilt, has turned into a world where all social institutions can find space for themselves. In this context, religions which are a part of lives whose integrity is broken and individualized have entered the process of searching for ways to exist at the universal level. These new forms

of piety not only have the opportunity to reach large masses through social media, but also come to the fore in the representation of individual life. People from different religious groups can come together in the same social media areas and even organize joint rituals and religious events. Virtually visited holy places can become open to different religious members. Reading holy books such as the Bible, the Qur'an and the Torah with many participants in virtual environments, performing rituals, and visiting holy places virtually is the prominent practice that religions have built through social media. In fact, different religions can come together in a virtual environment and perform their rituals virtually, accompanied by participants from different religions. Even it can be said that sanctities affect each other. Thus, piety emerges that is compatible with the flow of normal life. Religion, which is thought to disappear after a while with modern life, has entered a new existence process through social media fields. Daily life, shaped by the postmodern approach through production, consumption and flexible approach, has gained a wide practice area including religion in the field of social media. Individuals who have the opportunity to express and realize themselves freely in these areas, also reestablishes their ties with religion in this area. The rapport of religion with the postmodern approach is also defined through this point. Approaches that emphasize the freedom of the individual have fed the existence of religious practices in the virtual space through the freedoms of the individual and practices have gained strength in this field. Hence the public sphere, shaped by consumption and flexible approaches in the post-modern world, gains a virtual dimension on social media and also turned into an area where different life practices are intertwined. Our study aims to examine the religious practices reconstructed in social media areas through the perception of religion in terms of modern and post-modern periods. In this context, our study, besides obtaining data with the documentation technique, also includes data obtained from various fields (Facebook, Instagram, etc.), performs the reconstruction process of religious practices in the social media environment, comparatively with a theoretical analysis.

GİRİŞ

G ünümüzde sosyal medya gündelik yaşamın temel kodlarından biri haline gelirken bireyin gündelik yaşam pratikleri de sanal ortamlarda yeniden üretilmektedir. Bu da birçok alanda yeniden var olma biçimleri ortaya koymaktadır. Dolayısıyla birey, sosyal medya üzerinden toplumsallaşma sürecini deneyimlemektedir. Bu toplumsallaşma süreci, inanç, kültür, tüketim, bilgi, eğlence vb. pratiklerin yeniden kurgulandığı bir alana dönüşmektedir. Böylece sanal yaşam birçok açıdan gündelik yaşamın izdüşümlerini üzerinde taşımaktadır. Bu bağlamda güçlü bir yeniden yaratım potansiyeli taşıyan sosyal medya, inanç pratiklerinden, moda, sanat, kültür, eğitim, ekonomi ve tüketime kadar geniş bir yelpazede hayatı kuşatmaktadır. Bu kuşatılmışlık, yeni bir dil, dünya ve yaşam pratiği ortaya çıkarırken bu yaşamın gerçeklikle olan ilişkisi de ayrı bir tartışma konusu olmaktadır.

XXI. yüzyıl, postmodern dünyanın biçimlendiği bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Kavramsal olarak “modern sonrası”/“modern karşıtı” olarak tanımlanan postmodernite, yeni bir toplumsallaşma sürecini de beraberinde getirmektedir. Modern yaşamla birlikte ortaya çıkan çatışmalardan arınmış bir dünya tasarlayan postmodern yaklaşım, bireylerin merkezde olduğu alanlar inşa etmiştir. Bu bağlamda postmodern söylem XXI. yüzyıl ve sonrasında tartışılmaya başlanırken modern dönem XVII. yüzyılda toplumsal yapılar üzerindeki etkisini oldukça yaygın bir biçimde hissettirmişti. Bu bağlamda postmodern düşüncenin dinin algılanma süreçleri üzerindeki etkisini tartışırken modernizmin biçimleniş sürecinden bahsetmek gerekir. Tekin çalışmasında¹ bu bağlamda üçlü bir tasnif yapmaktadır. Bir anlamda Batı’da bilginin gelişim sürecini izleyen bu sınıflandırmada, Tanrı ve vahyi bilginin merkezde olduğu Ortaçağ ya da teokratik dönem ilk basamağı oluşturmaktadır. Rönesans, Reform, Bilgi Devrimi ve Aydınlanma süreçlerinden geçerek olgunlaşan modern dönem ise ikinci basamağı oluştur-

¹ Mustafa Tekin, “Postmodernizmin “Din” Sorunu”, *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Dergisi* 12/2 (Temmuz-Aralık 2015), 8-9.

maktadır. Bunun yanında XX. yüzyıl ortalarından itibaren analizlere dâhil edilen postmodern dönem ise modernliğin eleştirisinde son basamak olarak ifade edilmektedir.

Modern öncesi dönemde din, toplumsal hayatın biçimlenmesi üzerinde oldukça yetkin bir güce sahipti. Aydınlanma süreci evren ve hayata dair yeni bilgi kaynakları tanımlamaya başladı. Deneysellik bilimsel bilginin “ölçülebilirlik” üzerinden açıklanmasını neredeyse tartışmasız bir yasa durumuna getirdi. Bu da bilgiyi, toplumu, kültürü ve sosyal hayatı dinin etkisinden-egemenliğinden uzaklaştırmaya başladı. Bu bağlamda modernite, toplumun din kaynaklı bilgiden arındırılması ve bilimsel bilgiye dayalı olarak üretilen teknolojinin hayatın içine dâhil olduğu bir süreç olarak tanımlanabilir. Gündelik yaşamın tüm ayrıntılarında varlık gösteren din, modern süreçle birlikte etkisizleşme sürecine girmiş ve sorgulanmaya başlanmıştır. Bu süreçte modern yaşam hızlı bir dönüşümle birlikte bireyselleşen bir dünya da yaratmıştır. Bu bireysel yaşamlar bir yandan hayatta kalma mücadelesi verirken, diğer yandan da yeni sosyalleşme süreçlerine adapte olmaya çabası içindelerdi. Dolayısıyla eskisine göre oldukça hızlı akan bir hayat söz konusuydu. Dönemin sosyologları Marx, Engles, Durkheim ve Weber modernlik ile birlikte dinin sosyal yaşam üzerindeki etkisinin ortadan kalkacağı gibi bir yaklaşım içindelerdi. Modern yaşamın insan hayatında yarattığı anlam kayıplarını analiz de eden Durkheim, toplumun bilim ve teknoloji ile uyumlu bir din yaratacağı kanısındadır. Bir anlamda daha rasyonel ve somut bir din algısından bahsetmektedir. Ona göre endüstri toplumunun dini, bilimsel bilginin ilkeleriyle çelişmeyecektir. Toplum dayanışma ve sosyal bütünleşmenin sağlanması noktasında dine ihtiyaç duyulmaktadır. Modern yaşamı kapital dünyanın sömürü ilkelerinin biçimlendirdiğini ifade eden Marx ise, dinin toplumlar üzerinde bir afyon etkisine sahip olduğu kanısındadır. Ona göre tarihin ve modern toplumun temel gerçekliği sınıflar arasındaki bir çatışmadır. Marx iktidar ve güç sahiplerinin tarih boyunca avantajlı konumlarını sürdürmek için baskı ve ideoloji dâhil her türlü aracı kullandıklarının altını çizmektedir.² Bu görüşe göre, modern sanayi toplumunu anlamak, kültürel değer ve inançları anlamayı zorunlu kılmamaktadır. Burada temel sorun ekonomik çatışmadır. Marx’ın çatışma teorisine göre değerler ve inançlar temel olarak çeşitli grupların kişisel çıkarlarını haklı çıkarmak için kullanılmaktadır. Marx’a göre din mevcut sosyal düzeni haklaştıran bir ideolojisidir. Durkheim gibi Marx da dinî sosyal uyum için bir güç olarak gördü. Ancak Marks için bunun trajik bir sonucu vardı; din, adaletsiz bir statükoyu korumaya hizmet ediyordu. Marx’a göre, alt sınıftaki insanları öbür dünya ödülü ile yatıştıran din, sı-

² Keith A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective* (California: Wadsworth Publishing Company, 1990), 61-62.

nıflar arası çatışmayı sönümleyerek statükoya hizmet etmektedir.³ Bununla birlikte Weber dine farklı bir pencereden bakarak, modernite ve kapital dünyanın yaratımını Protestan ahlâkı üzerinden açıklamıştır. Weber'in penceresinden kapital dünyayı yaratan da bir dinî zihniyet olmakla birlikte bu zihinsel algıya sahip olmayan dinlerin biçimlendirdiği toplumlar sonsuza kadar kapitalistleşme ve modernleşme sürecinin dışında kalacaklardı. Bilimsel bilginin biçimlendirdiği sanayi toplumu, dinin açıklamakta güçlük çektiği çok farklı bilgi kaynakları üzerinden hızla ilerliyordu. Baş döndüren bir hızla gelişen teknolojik ve ekonomik gelişmeler, bir yandan bilimsel bilgiye saygınlık kazandırırken diğer yandan dinî bilgiye karşı sorgulayıcı bakışı da yaygınlaştırıyordu. Mekanik dayanışmanın yaygınlık kazandığı toplumlarda din, sosyal ve ekonomik hayatı kuşatma noktasında en güçlü toplumsallaştırıcı unsur değildi.⁴ Modernleşme süreciyle birlikte bir anlamda rasyonel yaşam dinî sosyal hayatın dışında bırakmış görünüyordu. Tam da bu noktada posmodern yaklaşım, “..ilerleme'nin karşısına reaksiyonu; şimdi'nin karşısına geçmiş'i; soyutlama'nın karşısına temsil'i;”⁵ koydu.

1. Sosyal Medya ve Din

Sosyal medya, sürdürülebilir bir güncelliğe sahip ve bunun yanında sanal paylaşım ve çoklu kullanıma açık bir alan, yaşam pratiklerinin büyük oranda üzerine taşındığı sanal bir mekân olarak öne çıkmaktadır. Bu da internetin çoklu kullanıma uygun hale getirilip, bir iletişim ağına dönüştürülmesi ve geniş bir etkileşim alanı oluşturmasıyla gerçekleşmiştir. Bu alanda bireyler kendi kimlikleri hakkında bir şeyler ortaya koyarken aynı zamanda izleyicilerin algıları hakkında da bir bilgiye sahip olabilmektedirler.⁶ Sosyal medya bireyin çok fazla bir norm sınırı olmadan iletişim kurabildiği bir alandır. Bu alanda insanlar kişisel bilgilerini paylaşabildikleri gibi başka insanların da bilgilerine kolayca ulaşabilmektedir. Bunun yanında gerçek yaşama ilişkin birçok pratik herhangi bir maliyet olmadan gerçekleştirilebilmektedir. Sanal dünyanın hızla yaygınlaşması, bu alanda gerçekleştirilen etkinliklerin çeşitlenmesine neden olmaktadır.⁷ Erkul,

³ Keith A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective* (California: Wadsworth Publishing Company, 1990), 61-62.

⁴ Erol Erkan, “Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/8 (Summer 2013), 1828.

⁵ Ali Yaşar Sarıbay, “Postmodernite-ve Kültür Olarak İslam: Kültürel Bir Çözümleme”, *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu* (Trabzon: Beyan Yayınları, 2000) 94.

⁶ Peter M. Phillips, *The Bible, Social Media and Digital Culture* (Published by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN and by Routledge 52 Vanderbilt Avenue, New York: NY 1001, 2020) 4.

⁷ Z. Beril Akıncı VURAL – Mikail BAT, “Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal

bir sosyal medyadan bahsedebilmek ya da bir web sitesini sosyal medya olarak değerlendirebilmek için sitenin taşınması gereken özellikleri şöyle sıralamaktadır:⁸

- Yayıncıdan bağımsız kullanıcılara sahip olması
- Kullanıcı kaynaklı içeriklerin olması
- Kullanıcılar arasında etkileşimin olması
- Zaman ve mekân sınırlamasının olmaması

Söz konusu niteliklerle sosyal medya, internet iletişim alanında oluşturulmuş ve yaygınlaşmış sanal bir iletişim platformudur. Diğer kitle iletişim araçları ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek bir yayılma hızına sahip olan internetin, günlük hayatlarda geniş bir yer kapladığı ifade edilebilir. Yapılan bir çalışmada internet ve diğer kitle iletişim araçlarının 50 milyon kullanıcıya ulaşma süreleri karşılaştırılmıştır. Buna göre radyonun bu kullanıcı sayısını yakalaması 38 yıl sürerken televizyon bu sayıya 13 yıl gibi bir sürede varmıştır. İnternet ise bu sayıyı 5 yıl gibi kısa bir sürede elde edebilmiştir.⁹ Bu yayılma hızı göz önünde bulundurulduğunda dünya üzerinde sosyal medya kullanımının oldukça yüksek olduğu ifade edilebilir. Güncel internet ve sosyal medya kullanım oranları incelendiğinde 2021 Dijital Piyasa Raporu'na göre dünya nüfusunun %59,5'i internet kullanmaktadır. Bunun yanında tüm dünyada insanlar günlük ortalama 6 saat 54 dakikalarını sanal ortamlarda geçirmektedirler. İnternet ortamlarına erişimde insanların %92,6'sı telefon kullanırken internet ve sosyal medya alanlarını bilgi edinmek amacıyla kullananların oranı -internet kullanıcıları içinde- %65'lik bir dilimi kapsamaktadır. Ayrıca dünyada 4.2 milyon aktif sosyal medya kullanıcısı bulunmaktadır. Sosyal medyayı en fazla kullanan yaş grubu ise 25-34 yaş aralığı olarak öne çıkmaktadır.¹⁰ Bu verilere yakından bakıldığında dünya üzerinde önemli oranda insanın internet ve sosyal medya kullanıcısı olduğunu ifade edebiliriz. Bunun yanında bireyin internette geçirdiği zaman göz önünde bulundurulduğunda günlük yaşamın büyük oranda sosyal medyada inşa edildiği ifade edebilir. Modern hayatın ortaya koyduğu teknolojik gelişmeler, tüm yaşam pratiklerini dönüştürürken postmodern dönemle birlikte bu pratiklerin büyük oranda sanal ortamlarda yeniden inşa edildiklerine şahit oluyoruz. Sosyal hayatın neredeyse vazgeçilmez bir parçası haline gelen internet, artık gömülü, somutlaşmış

Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma” *Journal of Yasar University* 20/5 (Haziran 2010), 3349.

⁸ R. Erdem Erkul, “Sosyal Medya Araçlarının (web 2.0) Kamu Hizmetleri Ve Uygulamalarında Kullanılabilirliği” *Türkiye Bilişim Derneği* 116 (Aralık 2009), 3.

⁹ Mahir Kaya, *Dini Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 28-29.

¹⁰ <https://gamzenurluoglu.medium.com>

ve gündelik pratiklerin yerine getirilmesinde soyut bir alan oluşturmaktadır. Bireyler günlük yaşamlarında artık interneti kullanmıyorlar çünkü aslında hem sıradan nesnelere (nesnelerin internetinin artan erişimi sayesinde) hem de cep telefonları, akıllı hoparlörler ve TV'ler, saatler ve farklı teknolojik iletişim kanalları sayesinde günlük hayat büyük oranda internet aracılığı ile yaşanabilmektedir. Böylece dijital kültürün günlük, sürükleyici, sosyal yönü teknolojinin kendisini dönüştürmektedir. Yeni dönemde araştırmalar, akıllı telefonun görüşme yapmaktan çok video izlemek, mesajlaşmak, internette arama için çok daha fazla kullanıldığını ortaya koymaktadır.¹¹

Tablo-1-¹²

İnternette Geçirilen Günlük Ortalama Sürelerin Ükelere Göre Dağılımı	
Ülke Adı	İnternette geçirilen günlük ortalama süreler (saat/dk)
Filipinler	10.56
Brezilya	10.08
Güney Afrika	10.05
Arjantin	9.39
Endonezya	8.52
Tayland	8.44
Tayvan	8.08
Singapur	8.07
Türkiye	7.57
Rusya	7.52
Suudi Arabistan	7.45
Mısır	7.36
İsrail	7.27
Romanya	7.26
İrlanda	6.30
Kanada	6.26
İtalya	6.22
İsveç	6.15
İspanya	6.11
Fransa	5.37
Güney Kore	5.37
Belçika	5.28
Hollanda	5.28
Almanya	5.26
Çin	5.22
Japonya	4.25

¹¹ Peter M. Phillips, *The Bible, Social Media and Digital Culture*, 21.

¹² <https://recrodigital.com/dijital-2021-raporu>.

Tablo-1’de ülkelerin sosyal medyada geçirdiği ortalama sürelerle bakıldığında dünyada internet kullanımının yaygınlığı görülebildiği gibi internette geçirilen sürelerinde günlük hayatta nedenli geniş bir yer kapladığını görebiliyoruz. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde bu oranların gelişmiş ülkelere göre çok daha fazla olması ayrıca dikkat çekicidir.

Sosyal medya, günlük hayatın biçimsel olarak değiştiği ve ardından bu değişimin sıradan hayatla bütünleştiği süreçtir. Bu bağlamda sosyal medyanın günlük hayatın bir parçası olması, içinde yaşadığımız kültürün büyük bir kısmını aktif olarak şekillendirdiği anlamına gelmektedir.¹³ Toplumsal yaşamın ayrıntılarına sinen ve bireyin gündelik yaşamının her alanında kendini yenileyen ve üretebilen bir sisteme dönüşen sosyal medya, giderek daha fazla hayatın bir parçası olmaktadır.¹⁴ Sosyal medyanın bir diğer özelliği ise isteyen herkesin kullanımına açık olmasıdır. Facebook, Twitter, LinkedIn, Youtube, Instagram, Periscope, bu geniş iletişim ağının parçaları olarak geniş kitlelerin birbiriyle iletişimde pratik bir araca dönüşmektedir. Sosyal medya toplumsal hayatla bütünleştikçe, her alanda etkin olarak varlığını göstermeye başladı. Bu yönüyle, sosyal alanımızı fikirler, öneriler ve uygulamalarla doldurmaktadır. Sosyal medya aynı zamanda, hemfikir olduğumuz ve başkalarının da duygudaşlık kuracağını düşündüğümüz benzer fikir ve yaklaşımların etkileşimini de kolaylaştırmaktadır. Sosyal medya empatik sosyal alanlar yaratırken, aynı zamanda dinleyenler, okuyanlar veya gönderilerimizi görüntüleyenler için bir sosyal mevcudiyet duygusu da sağlamaktadır. Bu açıdan sosyal medya kullanıcıya kendini tanıtmayı teorik olarak güvenli bir alan sağlar. Sosyal medyanın sağladığı olanaklar, bizi çok daha zayıf sosyal sınırlara ve farklı türde sosyal etkileşimlere doğru itmektedir.¹⁵

Berger ve Luckmann toplumu öznel ve sübjektif gerçeklik kavramları üzerinden ele almaktadırlar.¹⁶ Buna göre gündelik hayat insanlar tarafından yorumlanır ve bu boyutu ile onlar için sübjektif bir içerik taşır. Örneğin birisinin histerik bir biçimde attığı kahkahaları biz mutluluktan atılmış kahkahalar olarak düşünebiliriz. Karmaşık bir içselleştirme süreci aracılığı ile bir yandan ötekine ait anlık öznel süreçleri kavrarız. Diğer yandan da onun yaşadığı dünyayı anlamlandırarak kendimizin kılarız. Berger ve Luckmann bunu, bireyler arası tesis edilmiş ve geleceğe uzanan bir “motivasyon bağı” olarak değerlendirmektedir. Birey bu içselleştirme derecesine ulaşırken toplumun da kabul edilmiş bir üyesi olur. Bu bağlamda ötekile-

¹³ Peter M. Phillips, *The Bible, Social Media and Digital Culture*, 103.

¹⁴ Yılmaz Can, “Postmodern Bir İfşa Alanı Olarak Sosyal Medya”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/31 (Ocak 2021), 1420.

¹⁵ Peter M. Phillips, *The Bible, Social Media and Digital Culture*, 27-28.

¹⁶ Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası-Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. çev. Vefa Saygın Öğütlü (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008), 19-194.

rin rol ve tutumları benimsenerek ve içselleştirilerek benimser. Gündelik yaşamın objektif boyutu ise bireyin kendi dışındaki insanlarla paylaştığı ve o insanlarla etkileşimde bulunduğu dünyadır. İnsanın çabasıyla oluşan objektif gerçeklik, nesnel bir dünya olarak yeni kuşaklara iletir. Sosyal medya objektif ve sübjektif gerçekliğin sanal ortamda yeniden yaratımı ile bireyi kuşatmaktadır. Böylece bireyler ve gruplar kişisel hayatlarını sosyal medya ile aracılığı ulaştıkları alanların yansımaları üzerinden kendi gerçekliklerini inşa etmektedirler. Bunun yanında kitle iletişim araçları birer görme ve görünme kültürü etrafında biçimlenirken bireyin görünürlük duygusunu tatmin ederler. Sanal ortamların sağladığı görünme ve görünürlük duygusu, sadece bireyin kendisini değil içinde yaşadığı toplumsal bütünü de etkilemektedir. Bireyler, gruplar ve hatta toplumlar açısından bir var olma biçimini ortaya koyan görünürlük, olup bitenden haberdar olma ve olup bitene dâhil olma sürecini de inşa etmektedir.¹⁷

Sosyal medya, toplumsal bütünün her ögesi ile ilişkilidir. Bu öğelerden birisi de kuşkusuz dindir. Dinî pratikler de bu bağlamda önemli oranda sanal alanlara taşınmıştır. Günlük hayatın biçimlenmesi üzerinde önemli normlara sahip olan din, bu bağlamda teknolojik gelişmelerin getirdiği olanaklardan pratiklerinin canlı ve güncel kalması noktasında faydalanmış görünmektedir. Dinlerin en önemli özelliklerinden bir tanesi “tanrısal buyruk”lara insan tutum ve davranışları üzerinden pratik kazandırmasıdır. Dolayısıyla bireyin buyruklara dayalı olarak ürettiği pratikler, dinin varlığını sürdürmesi ve nesnel bir aktarımı gerçekleştirmesi bağlamında büyük önem taşımaktadır.

Sarıbay’a göre din, sembollerle örtüntülenmiş bir kültürdür.¹⁸ Bu bağlamda din, ibadet pratiklerine ve sembollere işlenmiş anlamların tarihsel bir aktarımına işaret etmektedir. Dinî sembollere gömülü anlamlar, bireyin günlük hayatındaki tutum ve davranışların biçimlenmesi üzerinde etkili olmaktadır. Bu açıdan din, bir anlamlandırma sistemi olarak tanımlanmaktadır. Loewenthal ise dinlerin temel özelliklerini şöyle sıralamaktadır:¹⁹

- Maddi olmayan (yani manevî) bir gerçekliğe dayanması
- İyilik yaparak ve kötülükten kaçınarak dünyadaki uyumu arttırmak hayatın amacıdır.
- Tek tanrılı dinler, varlığın kaynağının (Tanrı) aynı zamanda ahlâkî direktiflerin kaynağı olduğunu kabul eder.

¹⁷ Faruk Karaaslan, “Post Seküler Din Halleri ve Dinin Dijitalleşmesi”, *Dijitalleşen Din*, ed. Mete Çamdereli - Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener (İstanbul: Köprü, 2015), 132.

¹⁸ Sarıbay, “Postmodernite ve Kültür Olarak İslam: Kültürel Bir Çözümleme”, 99.

¹⁹ Kate Loewenthal, *Religion, Culture and Mental Health* (Cambridge University Press The Edinburgh Building, Cambridge cb2 2ru, UK, 2006) 6.

- Tüm dinler, bu fikirleri iletmek için sosyal örgütlenmeyi içerir ve buna bağlıdır.

Touraine'ni dini üç anlamda kullanmaktadır.²⁰ Bunlardan ilki, doğa ya da doğaüstü olarak tanımlanan bir hayat ritmine bağımlı olma durumu olarak ifade edilmektedir. İkincisi ise bir kilise veya tarikata mensup olarak duvarları güçlü örülmüş ilkeler bütünü içinde hayatını sürdürme biçimi. Son olarak ise din “insan kaderinin, var oluşunun ve ölümünün kavranması” olarak tanımlanmaktadır.

Kauppi'nin Geertz'den aktardığına göre din tanımının odağı şu bileşenlerle daraltılmaktadır: tanrı-günah ritüeline karşı yükümlülüklerin titizlikle yerine getirilmesi, dindarlığın kamusal ifadelerine veya tanrılara karşı yükümlülüklerin yerine getirilmesine vurgusu. Bunun yanında ortak kültürler, ritüeller, ifadeler etrafında kurumsal bir kimlik inşa edilmesi.²¹ Bir anlamda din ve dinî normlar, kendi toplumsallığını sembolere yüklenen anlamlar üzerinden bireyin günlük pratiklerine aktararak kökleştirmektedir. Krueger'in Charles Glock'dan aktardığına göre, din beş temel boyutla karakterize edilmektedir:²²

- İnanç boyutu,
- Uygulama boyutu (ritüel ve bağlılık),
- Deneyim boyutu,
- Bilgi boyutu
- Sonuç boyutudur.

Dolayısıyla, en azından inanç, dinî uygulama ve bilginin boyutları sosyal bir toplumdaki öğrenme süreçlerine bağlıdır; bunlar temel olarak iletişim eylemleri olarak da görülebilir. Geleneksel medyada büyük ölçüde görünmez olan dinî temalar, internet ortamıyla birlikte etkileşimli bir boyut kazanmıştır. Böylece öğrenme süreçleri interaktif ortamda hızlı bir biçimde yaygınlaşmış ve birey hem öğrenen hem de öğreten olabilmıştır. Bu açıdan bakıldığında teknolojik gelişmeler, dinî toplulukların çeşitlenmesi ve sosyal medyada görünür olması noktasında güçlü bir işleve sahiptir.²³

Bu noktada sosyal medya, toplumsal kurumların, ailenin, bilginin, eği-

²⁰ Zygmunt Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997), 246-247.

²¹ Allan Lynn Kauppi, *Foreign But Familiar Gods: Greco-Romans Read Religion in Acts*, ed. Mark Goodacre (New York: Published by T&T Clark International A Continuum imprint The Tower Building, 11 York Road, London SE1 7NX 80 Maiden Lane, Suite 704, 2006), 15.

²² Oliver Krueger, “The Internet as Distributor and Mirror of Religious and Ritual Knowledge” *Asian Journal of Social Science*, JSTOR 2/32 (2004), 185.

²³ Mookgo Solomon Kgatle, “Social Media and Religion: Missiological Perspective on The Link Between Facebook and The Emergence of Prophetic Churches in Southern Africa” *Africa*, *Verbum et Ecclesia*, AOSIS 1/39 (2018), 1.

timin, günlük yaşamın, eğlencenin ve boş zaman etkinliklerinin tamamını kapsayacak alanlara sahip olarak bireyi kuşatmaktadır. Kitle iletişim araçları ve sosyal medyanın sağladığı imkânlardan yararlanarak mesajlarını geniş kitlelere ulaştırma fırsatı bulan dinler, yeni biçim ve içerikler de kazanmaktadırlar. Görsel ve işitsel olarak hazırlanan dinî yayınlar sanal ortamda kitlelere ulaşmaktadır. Bunun yanında sanal camiler, kilise ve havralar, sanal bir ortamda da olsa takipçilerini kutsal mekânların içine davet etmeyi başarmaktadırlar.

2. Postmodern Dönemlerde Sosyal Medya ve Din

Bauman, modernliğin geleneğe karşı daimi savaş durumu yaşadığını ifade ederken, postmodern yaklaşımda birey ve arzularının ne denli öncelliğinin altını çizmektedir.²⁴ Modern ve geleneksel arasındaki çekişmeli ilişki “din ve Tanrı hakkındaki düşünceyi sorunlu hale getirmiştir.”²⁵ Modern yaşam ile birlikte “birey toplumsal bağlarından koparak derin bir yalnızlık ve güvensizlik krizine sürüklenmiştir.”²⁶ Hayatın rasyonel boyutu ile çekişmeli bir ilişkisi olan din pratikleri, bu süreçte ibadet edilen mekânların dışına taşmamaya ve günlük hayatta fazla görünür olmamaya özen göstermiştir. Simpson bunu “son zamanlarda, modernitede, Tanrı hakkında bir sessizlik oluştu. Bu sessizlik hürmetten değil, kayıtsızlıktan” cümlesiyle açıklamaktadır.²⁷ Bu bunalım haline bir tepki olarak ortaya çıkan postmodernlik ise bireyin kaderine yapılan her türlü müdahalenin geride bırakılmasına yaslı bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Dinin toplumsallaştırma, toplumsala aidiyet kurma ve toplumsal bütünleştiricilik rolleri üzerinden tanımlandığı bilinmektedir. Bu yönüyle aynılaştırma/bütünleştirme fonksiyonuna sahip olan din, postmodern yaklaşımla yeni bir biçim kazanmış görünmektedir. Başka bir ifadeyle postmodern dünyada din, kolektif süreçlerden bireysel yaşamlara doğru yeni biçimlenişler üzerinden okunmaya başlanmıştır. Böylece postmodern dünyada din, paylaşılan bir sosyal yaşam tarzından çok bireyselleşmiş yaşamların içerisinde yeniden inşa edilmektedir. Bu da bireyselleşen dinlerin inanç öğelerinin gölgelendiği ve dine dair tanımlayıcı unsurların kapital dünyanın dilinde nesneleştiği yorumlarına neden olmaktadır.²⁸ Postmodern yaşamın inşa ettiği kültürel baskılar, bir yönüyle bireyin zirve arayışında yoğunlaşırken bir diğer yö-

²⁴ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 27-28.

²⁵ Ben Christopher Simpson, *Religion, Metaphysics, and the Postmodern: William Desmond and John D. Caputo* (Indiana University Press 601 North Morton Street Bloomington, 2009), 91.

²⁶ Erkan, “Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik”, 1829.

²⁷ Ben Christopher Simpson, *Religion, Metaphysics, and the Postmodern: William Desmond and John D. Caputo* (Indiana University Press 601 North Morton Street Bloomington, 2009), 92.

²⁸ Abdullah Özbolat, “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık”, 266.

nüyle de bu arayışı dinsel ilgi ve kaygılardan kopararak özelleştirmektedir. Bu bağlamda geçmişte dindar seçkinlerin ayrıcalığı olan “inayete mazhar olma” durumu, postmodern dönemlerde her bireyin basamakları dikkatlice takip ettiğinde ulaşabileceği somut bir noktaya dönüşmektedir. Bu yönüyle modern öncesi dönemlerde dervişler, zahitler, azizler, sûfiler ve çileci papazların nefislerini kurban etmelerinin bir ödülü olarak ulaştıkları “vecd” noktası, rasyonel bir hedef olarak yeniden tanımlanmaktadır.²⁹ Bu açıdan bakıldığında postmodern yaklaşımın, “kültürel hegemonya” çağını ifade ettiğinin altını çizen Erkan Perşembe, her bireyin kendi yaşam tarzını bir kültüre dönüştürdüğünü ifade etmektedir.³⁰ Bu da farklılaşan ve çeşitlenen kültürlerin, parçalanan sınırlar üzerinden postmodern alanda karşı karşıya gelebildiğine imkân vermektedir. Modern ve modern öncesi dönemlerde din, kültür, gelenek ve değerler üzerinden bütünleştirilen/benzeştirilen toplumsal bütünler kendi içinde sahip olduğu birey sayısı kadar farklılaşmış kültürel pratik üretebilmektedirler. Bu açıdan bakıldığında kültür üretiminin meta üretimiyle bütünleştirildiği ve böylece her zaman taze yenilik dalgaları üretmenin, kapitalizmin kültürel mantığıyla haklı olarak özdeşleştirdiği bir alan ortaya çıkmaktadır.³¹

Bu bağlamda postmodern yaklaşım ve din her ikisi için ortak bir alana dönüşen bireysel yaşamlar üzerinde kendilerini gerçekleştirme mücadelesine girmektedirler. Bir başka ifade ile birbirlerinin alanlarına teğet yeni yaşam alanları inşa etmektedirler. Postmodern dünya yaygınlaştırdığı tüketim kültürü ile bireysel yaşamlar üzerinden toplumsal olanı biçimlendirmektedir. Aynı biçimde din ise, bireysel hayatlar içerisinde yeniden var olmanın yollarını aramaktadır.³² Günümüzde sosyal medya alanlarında biçimlenen kültürel ve dinî etkinlikler, farklı kültürel disiplinlerle sınırları geçirgen ve geçici olan bir alanı paylaşmaktadırlar. Söz konusu süreçte, herhangi bir dinî geleneğe veya kültürel yapıya din gibi muhayyilenin pratikleri ve ürünleri olarak hiçbir ayrıcalık tanınmaz.³³ Özellikle sanal alanlarda kuruluna bu varoluş, özel ve kamusal alan arasındaki farkı da bir bakıma bulanıklaştırmaktadır. Özel olarak tanımlanan birçok bilgi alınıp

²⁹ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*, 257.

³⁰ Erkan Perşembe, “Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14-15 (Haziran 2003), 170.

³¹ Stanley Hauerwas, “The Christian Difference, or Surviving Postmodernism”, *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*, ed. Graham Ward (Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley, 2005), 149.

³² Abdullah Özbolat, “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık”, 266.

³³ Mieke Bal, “Postmodern Theology as Cultural Analysis, Postmodern Theology: İtroduction”, *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*, ed. Graham Ward (Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, 2005), 5.

satılabilen, bir meta olarak sunulabilmektedir.³⁴ Bu bağlamda bireyin içinde yaşadığı dünya tam olarak nerede yaşadığını bilemeyeceği kadar parçalı ve düzensizdir. Bu alanda birey kutsal mekânlar, kutsal ayinler olmadan dini etkinlikler gerçekleştirebilmektedir. Bu etkinlikleri gerçekleştiren bir zaman ve mekân sınırlamasına bağımlı değildir.³⁵

Modernizmin rasyonel dünya yaklaşımıyla karşılaştırıldığında Postmodern yaklaşım, dine oldukça geniş bir yaşam alanı açmıştır. Bu yeni alanda din, yeni bir tanımlanma ve içerik oluşturma süreciyle baş başa kalmıştır. Bunu bir yeniden var olma olarak tanımlayabiliriz.³⁶ Anderson'ın ifadesiyle “Modernizm eleştirileri, felsefede yaşamsal bir maneviyatla doldurulabilecek boşluklar bırakmıştır.”³⁷ Bauman, modern yaşam stratejisinin, daha önce deneyimlenmemiş yaşam koşullarına rasyonel bir uyumu olduğunu ifade eder.³⁸ Ona göre bu rasyonel uyum sürecinde dinin kullanacağı çok az alan vardır. Postmodern yaklaşımda din, bu alanı genişletmiş görünmektedir. Burada bir izolasyondan bahsedilmekle birlikte dinin bir boş zaman etkinliğine dönüştüğünün altı çizilmektedir. Ancak Bauman ve Touraine'nin yaklaşımları bize dinin modern yaşamla girdiği mücadelede geriye itildiğini göstermekle birlikte postmodern dönemlerde -özellikle sosyal medyada- kendini yeniden inşa edebildiğini ortaya koymaktadır. Can'ın ifade ettiği gibi bu inşa süreci temsilden katılıma doğru bir temelde biçimlenirken yaşam farklılıkları sanal kimlikler üzerinden çoğalan heterojenliği de beraberinde getirmektedir.³⁹ Postmodern dönemi modern toplumsallaşma süreçlerinden ayıran niteliklere baktığımız öne çıkan noktalar şöyle sıralanmaktadır:

- Tek bir gerçeklik ya da dünyanın olmayışı
- Birbirinden farklılaşmış bakış açılarının çok olduğu,
- Piyasanın sürekli genişlemesi
- Ticaret yapan sonsuz sayıda ticari kimlik arasında sınırsız bir mükemmel rekabet ortamının olması.⁴⁰

Bu süreçte bireyler sosyal ve kamusal alanın yaşam pratiklerinin üzerine daha görünür, daha yaygın, daha kitlesel ikinci bir kimlik alanı inşa

³⁴ George Ritzer, *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, çev. Ş. S. Kaya (Ayrıntı Yayınları, 2011), 220.

³⁵ Hauerwas, “The Christian Difference, or Surviving Postmodernism”, 147.

³⁶ Tekin, “Postmodernizmin “Din” Sorunu”, 17.

³⁷ Sue Pamela Anderson, “An Ethics of Memory: Promising, Forgiving, Yearning” *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*, ed. Graham Ward (Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, UK, 2005), 241.

³⁸ Bauman, *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. 246-247.

³⁹ Can, “Postmodern Bir İfşa Alanı Olarak Sosyal Medya”, 420.

⁴⁰ Hauerwas, “The Christian Difference, or Surviving Postmodernism”, 150.

etmekte ve burada yeni kamusal deneyimler oluşturmaktadırlar. Tam da bu noktada sosyal medya bireyi, hayatının her alanını kuşatabilen yeni bir dünyaya doğru zorlamaktadır. Bu bağlamda din, postmodern toplumun temel belirleyicisi olarak tanımlanan “tüketim kültürü” üzerinden metalaşırken yeni dinsel biçimleri ortaya koymaktadır. Söz konusu yeni biçimsellik hem kamusal alanda hem de sosyal medya alanında yeni dinî içerikler oluşturmaktadır. Bu bağlamda dinin modernle olan çatışmalı ilişkisi postmodern alanda bir uyuma dönüşmektedir. Böylece moda, sanat, tüketim gibi alanlar yeni dinî biçimsellik içerisinde kendilerine alan açabilmektedirler.⁴¹ Postmodern yaşamın önemli belirleyicilerinden olan tüketim ve hedonizm, dinsel yaşam biçimlerine de sinmiştir. Farklı açıdan bütünselliği parçalanmış ve bireyselleşen inanç biçimleri, evrensel düzeyde var olma yollarını arama sürecine girmişlerdir. Geniş kitlelere sahip olan dinler, pre-modern dönemin dindarlıklarını üretebilmişlerdir.⁴² Bu yeni dindarlık biçimleri geçişten sınırlara sahip olmakla birlikte bireysel yaşamın temsilinde de öne çıkmaktadırlar. Farklı dinsel gruplara mensup olan insanlar aynı sosyal medya alanlarında bir araya gelebilmekte ve hatta ortak ayin ve dinî etkinlikler düzenleyebilmektedirler. Sanal olarak ziyaret edilen kutsal mekânlar, farklı din mensuplarına açık hale gelebilmektedir. Hatta birbirlerini etkileyen kutsallıklardan bahsedebiliriz. Böylece normal yaşamın akışıyla uyumlu dindarlıklar ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca Tekin’in altını çizdiği üzere postmodern yaklaşımın tek evrensel gerçekliğe karşı meydan okuma durumu öne çıkmaktadır.⁴³ Postmodern dünyanın yarattığı parçalanmış gerçeklikleri, “yüce bir kutsal” ile ya mesafelidir ya da uzaktır. Bu bağlamda insanlar, “aşkın olandan” rol çalabildikleri gibi kendilerini onun yerine de ikame edebilmektedirler. Böylece insan hayatı içerisinde göreceli hale gelen gerçeklik, bireyin istek ve tutkularını idealleştirmektedir. Postmodern yaklaşımın yarattığı bu insan modeli, tüm gerçeklik ve doğrulara karşı kuşkucu bir yaklaşımı beraberinde getirmektedir. Marx “kutsalın tekil bir baskın değer olarak yokluğunda, nihaliğin ifadeleri, yalnızca insanın geçici dünyası [le monde éphémère des hommes] ile dünya arasında yer alan bir üçüncü dünya”[troisième monde] olarak var olabilir.”⁴⁴ Bu bağlamda modern öncesi dünyada sınırlılıkları ve acizlikleri ile tanımlanan insan modern dünyada rasyonel aklın yaratıcılığı ile bu bağımlılıktan ayrılmaya başlamıştır. İnsanın potansiyel ve sınırlılıklarını tartışma konusu yapmayan postmodern yaklaşım, insana sonsuz

⁴¹ Abdullah Özbolet, “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık”, *Journal of Islamic Research* 28/3 (2017), 267.

⁴² Ulvi Murat Kılavuz, “Küreselleşen Dünyada Din”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Haziran 2002), 207.

⁴³ Tekin, “Postmodernizmin “Din” Sorunu”, 14-15.

⁴⁴ E. Victor Taylor, *Para/Inquiry: Postmodern Religion and Culture* (Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE: First published, 2000), 51.

bir özgürlük vadetmektedir. İnsan olmanın evren içindeki sınırlılıkları göz önünde bulundurulduğunda bu özgürlük, gerçek olamayacağı noktasında eleştirilere uğramaktadır.⁴⁵ Hauerwas da postmodernizmin, Aydınlanma projesini sorguluyor gibi görüldüğünü ancak entelektüel bir konum ya da kültürel bir tarz olarak herhangi bir şey-sonrası olduğuna ikna olamadığını ifade etmektedir.⁴⁶ Ritzer'in ifade ettiği gibi modern dünyada aklın "ölçülebilirlik" üzerinden tanımladığı gerçeklik, postmodern dünyanın zirvelerinde oldukça bulanık görünmektedir.⁴⁷ Böylece büyük oranda bir benzetim(simülasyon) olarak kurulan gerçeklik, meşru, kabul edilebilir, onayı kolay bir olguya dönüşebilmektedir. Ward bunu postmodern duyguların muazzam metalaşması olarak tanımlamaktadır.⁴⁸ Ona göre çoğulculuğun kaçınılmaz ölçülemezlikleri öne çıkarken burada farklılıklar üzerindeki ısrar edilmesi, küresel demokratikleşmeye, bürokratik şeffaflığa ve Bentham'ın Panopticon⁴⁹ rüyalarının yerine getirilmesine zemin hazırlamaktadır. Bunun yanında farklılıkların ve tüketici olmayanın silinmesi gibi bir sonucu da beraberinde getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında postmodern alanlar tüketim gerçekliği ile örtüşmeyen yaklaşımları dışarda bırakan bir özgürlükler alanı inşa etmektedir. Dolayısıyla din ve dine ait normlar bir anlamda bu alanda yeni bir kutsallığa bürünmektedir. Hauerwas böyle bir sistemin, çoklu olmasa da parçalanmış bir benlik ürettiğinin altını çizmektedir.⁵⁰ Böylece birleşik benliğin kaybını tanımlamadaki zorluk da, böyle bir benliğin sosyal ve ekonomik gelişmelerin sonucu olduğunu göremekten kaynaklanmaktadır.

3. Sosyal Medya Alanında Postmodern Dinî Pratikler

Helland'a göre din sosyal medya alanlarında kendini iki farklı biçimde sunmaktadır:⁵¹ Din çevrim içi (religion online) ve Çevrim içi din(online religion) dir. Dinin çevrimiçi olduğu durumda din, interneti yukarıdan örgütlenmiş bir iletişim aracı olarak gören geleneksel dinî hiyerarşik yapıyı bu alanda yeniden inşa etmektedir. Burada kontrollü bir ortam söz konusudur. Bu anlamda internet ya da sosyal medya, dikey bir denetim yaklaşımına,

⁴⁵ Tekin, "Postmodernizmin "Din" Sorunu", 21.

⁴⁶ Hauerwas, "The Christian Difference, or Surviving Postmodernism", 146.

⁴⁷ George Ritzer, *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, çev. Ş. S. Kaya (Ayrıntı Yayınları, 2011), 219-220.

⁴⁸ Graham Ward, "Introduction: "Where We Stand"", *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*, ed. Graham Ward (Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, UK, 2005), 24.

⁴⁹ İngiliz filozof, mimar ve toplum kuramcısı Jeremy Bentham tarafından 1785 yılında mimari bir eser olarak tasarlanan bir hapisane modelidir. Bu bina modelinin temel özelliği binadaki tüm alanların 360 dereceli bir noktadan gözlenebilir olmasıdır.

⁵⁰ Hauerwas, "The Christian Difference, or Surviving Postmodernism", 150.

⁵¹ Gabriel Faimau, "Click Here For Religion: Self-Presentation of Religion on The Internet", *Verbum SVD* 2/48 (2008), 138-139.

statüye ve yetki anlayışına dayalı olarak işlemektedir. Burada din, hizmetler, doktrinler ve gelenek gibi dinsel olan hakkında bilgi sağlayan bir form olarak tanımlanır. Çevrim içi dinde ise, yeni iletişim araçları ve idealleri ile dinî pratiklerin yeni şekillenen biçimleri ile temsil edilir. Bu ikinci form internet kullanıcılarına geleneksel dinî yapı dışında sanal ortamlarda etkileşimsel alanlar sunmaktadır. Çevrim içi din, online dua, meditasyon, Katolik etkinlikleri, Hindu törenleri, manevî danışmanlık ve vaazları içine alan geniş bir yelpazede formlara sahiptir. Oysa din çevrim içi yaklaşımı dinî gelenekte var olan pratikleri birinci referans yapar ve bunların dışına çıkmamaya çalışır. Bu iki yaklaşım arasındaki fark tartışma konusudur. Bizim açımızdan dikkat çekici olan, dinlerin online alanlar üzerinden geniş kitlelerle iletişim kurma fırsatı bulması ve bunu etkin bir biçimde kullanmasıdır.

Bu açıdan bakıldığında kitle iletişim araçları ve sosyal medyanın sağladığı imkânlardan yararlanarak mesajlarını geniş kitlelere ulaştırma fırsatı bulan dinler, yeni biçim ve içerikler de kazanmaktadır. Görsel ve işitsel olarak hazırlanan dinî yayınlar sanal ortamda kitlelere ulaşmaktadır. Bunun yanında sanal camiler, kiliseler ve havralar, sanal bir ortamda da olsa takipçilerini kutsal mekânların içine davet etmeyi başarmaktadırlar. Sanal olarak sunulan fetva ve günah çıkarma işlemleri de aslında sosyal medyanın dinî yeni biçimlenişi üzerindeki etkilerini göstermesi bağlamında önemli örneklerdir.⁵² Dinler, sosyal medya aracılığı ile takipçilerine mesajlarını ilettikleri gibi onların taleplerini de karşılayabilmektedirler.

Furat dinî kimliklerin yapılandırılma sürecinde internetin iki işlevinden bahsetmektedir.⁵³ Bunlardan ilki, kullanıcılar kimliklerinin oluşum sürecinde talep ettikleri kaynaklara hızlı ve ekonomik bir biçimde ulaşma fırsatı bulmaktadır. Böylece online ortamda birçok farklı kaynaktan beslenen kimlikler, tek yönlü bir biçimlenin dışına çıkmaktadır. İkinci işlev ise, kimliklerin dışı vurum fırsatı bulmasıdır. Birey internet ya da sosyal medya aracılığı ile bir yandan çok yönlü bir kimlik inşa ederken diğer yandan da bu kimliğin içeriğini dışı vuracağı ortamlar bulabilmektedir. Birey sosyal medya aracılığı ile kolayca görünür olma fırsatına erişmektedir. Sosyal medya aracılığı ile küçük ya da büyük dinî gruplar kendilerini ifade etme fırsatı bulabildikleri gibi takipçilerinin de sürece etkin katılımını sağlayabilmektedirler. Dinlerin sosyal medya kullanımı, bir yandan dinî dua ve ibadetlerin takipçiler tarafından pratik edilmesini sağlarken diğer yandan

⁵² Ömer Menekşe, “Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar”, *Dijitalleşen Din*, ed: Mete Çamdereli - Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener (İstanbul: Köprü, 2015), 155.

⁵³ Ayşe Zişan Furat, “Medya ve Din: Din Eğitimi Açısından İmkan Mı Tehdit Mi?”, *Dijitalleşen Din*, ed. Mete Çamdereli - Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener (İstanbul: Köprü, 2015), 339-340.

da farklı takipçileri etkileme fırsatı sunmaktadır. Bu açıdan dinler sosyal medya üzerinden yayılma fırsatı da bulabilmektedirler. Sosyal medya, ibadethanelerden daha fazla insanlara yeni davranış ve yaşam tarzları kazandırmakta ve yaşamın değerleri açısından ölçüler oluşturabilmektedir. Dinlerin ve kültürlerin bir araya gelerek biçimlendirdikleri günlük yaşam pratikleri toplumsal bütünü oluşturan bireylerin hayatlarına yeni boyutlar eklemektedir. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet kalıplarının oluşumu ve biçimlenmesi üzerinde toplumların dinî inançları etkili olmaktadır. Bu bağlamda dinler toplumsal bütün üzerindeki yaygınlaşma ve denetimlerini bedenler aracılığı ile gerçekleştirirler. Dinlerin büyük bir kısmı ibadetler aracılığı ile bedenleri belli bir forma sokmaya çalışır ve bedenini belli pratiklerini olumlayarak kökleştirmeye çalışır. Bedenler dinlerin görünüm ve pratiklerini somutlaştırma alanları oldukları gibi sosyal alanlarda “ideal dinî beden”in sunumunda da bir araçtır.

Yapılan araştırmalarda farklı dinlere ait platformların sosyal medya araçlarını kullanım oranlarının oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir. 1990'lara kadar çevrimiçi dinî içerik uygulamaları internet ortamında 1,7 milyon web sayfası ile öne çıkmaktaydı. Ancak günümüzde milyarlara ulaşan sayfa sayılarından bahsetmek mümkündür. Müzik, eğitim, sanat, bilim gibi alanların yanında dinler de sosyal medya kullanıcılığını hızlı bir biçimde benimsemiş ve kabullenmiştir. 1990'ların sonlarında ve 2004 yılına kadar dinî içerik taşıyan yaklaşık 51 milyon sayfanın bulunduğu ifade edilmektedir.⁵⁴ 2019 verilerine göre ise, dünyada dinî içeriklere dayalı sosyal medya kullanım oranları oldukça yüksektir.⁵⁵

Bu bağlamda postmodern dönemlerde teknolojinin ve sosyal medyanın kullanımı din açısından temelde yeni bir uygulama da değildir. Matbaanın icadıyla birlikte Johannes Guttenberg'in (ö. 1468) ilk bastığı kitabın İncil olması bu bağlamda dikkate değer bir bilgidir. Dolayısıyla dinlerin teknolojik gelişmeleri kullanarak yaygınlık gösterme reflekslerinin yeni olmadığını söyleyebiliriz. Phillips, Stokel-Walker'ın değerlendirmelerinin bu bağlamda önemli bir gösterge olduğunun altını çizer. Stokel-Walker, cep telefonlarının katedrallerde, blog yazma piskoposlarında kullanılmasının ayrıca İncil'in de bir cep telefonu uygulaması olarak varlığının dinî deneyimdeki gerçek değişimi keşfetmede önemli parametreler tanımlamaktadır. Bu bağlamda din ve teknoloji arasındaki ilişki yadsınmamakta ve teknolojinin her zaman dinî inançla el ele gittiği ifade edilmektedir. Bu konuda en önemli örnekler olarak da İncil parşömenlerden kodekse, sonraki dönemde kitaplara ve şimdi uygulamalara dönüşümü gösterilmektedir.

Bu da medyanın kullanımının yaygınlığını göstermesi bakımından önem-

⁵⁴ Heidi Campbell - Louise Connelly, “Cyber Behavior and Religion Practice on the Internet”, *Encyclopedia of Cyber Behavior* 1/1 (2012), 435.

⁵⁵ www.digitalage.com.tr

lidir. Benzer bir biçimde Einstein da Amerikalıların sosyal medya ve interneti yaygın bir biçimde kullandıklarını ve bu kullanım alanlarının birini de dinî bilgi almanın oluşturduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Einstein'a göre Amerikalılar interneti manevî ve dinî amaçlarla da kullanmaktadırlar. Din hakkında haber hesaplarının okunması, dinî hizmetler hakkında bilgi edinilmesi ve bayram kutlamaları hakkında bilgi alınması önemli kullanım alanları arasındadır. Einstein'ın aktardığına göre internetten günde 3 milyondan fazla insan dinî veya manevî materyal aramaktadır. Amerikalıların %67'si interneti kendi inançları hakkındaki bilgilere ulaşmada kullanmaktadırlar. Yine Oyman'ın Türkiye'de yaptığı araştırmada katılımcıların %44'ü dinî paylaşımları okumak için sosyal medyayı kullandıklarını ifade etmişlerdir.⁵⁷ Dolayısıyla sosyal medya toplumda farklı alanlarda olduğu gibi din alanında da kullanılan bir mecradır. Dinler, postmodern yaşamda bireyin kişisel hayatına sığın dinseliliklerle bir yandan kendilerini yeniden üretirken diğer yandan yeniden ve yeni yaşam biçimleri ile uyumlu görünüm ortaya koyabilmektedirler. Toplumların biçimlenmesinde etkili olan din, sosyal medya aracılığı ile varlığına hem bir yaygınlık kazandırmakta hem de geniş kitlelere ulaşma imkânı elde etmektedir.

Mehmet Haberli de yaptığı çalışmada günümüzde bilinen hemen hemen bütün inanç sistemlerinin internet üzerinde temsil edildiğini ifade etmektedir.⁵⁸ Buna göre üç büyük din olan İslâmîyet, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin yanında Budizm ve Hinduizm gibi Uzakdoğu dinleri de sanal ortamda temsil edilmektedir. Konuyla ilgili olarak Phillips de internetteki Google, Facebook ve Twitter gibi popüler sosyal ağların genç nesiller arasında "kişisel maneviyatı yeniden şekillendirdiği" nin altını çizmektedir.⁵⁹ Phillips ABD'de kutsal kitap kullanımını araştıran bir çalışmada YouVersion ve Bible Gateway üzerinden İncil okumalarının Hıristiyan Y kuşağı için %70, tüm Y kuşağı için %33 olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Y kuşağının %14'ü ve Hıristiyan Y kuşağının %38'i bir inanç liderinin söylediği şeyi doğrulamak için interneti kullanmaktadır. Postmodern dönemde dinî kimlikli kimseler sosyal medya aracılığı ile dinî bilgiler aktarmakta ve inanç konularında çevrimiçi sohbetler yapmaktadırlar.

Müslümanlar da tıpkı Hıristiyanlar gibi sanal ortamı Müslüman toplumu geliştirmek ve İslâmî kimlik sunmak için önemli bir alan olarak değerlendirmektedirler. İslâmî dinî siteler bir yandan çevrim içi olarak fetvalar

⁵⁶ Mara Einstein, *Brands of Faith- Media, Religion-Culture* (Routledge Taylor-Francls Group London and New York, 2008), 34.

⁵⁷ Nihat Oyman, "Sosyal Medya Dindarlığı" *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Aralık 2016), 156.

⁵⁸ Mehmet Haberli, "Dinlerin İnternet Ortamındaki Temsili Ve Dağılımı", *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/1 (January 2013), 862.

⁵⁹ Peter M. Phillips, *The Bible, Social Media and Digital Culture*, 102-103.

verebiliyor ya da çevrim dışı olarak Kur’ân yorumlarına yer verebiliyorlar.⁶⁰ Bunun yanında dinî makale ve kitaplar okumak ya da dinî araştırma yapmak için dijital kütüphaneler kurularak dinî bilginin yaygınlaşmasına katkıda bulunulmaya çalışılmaktadır. Kurulan web siteleri aracılığı ile dinî konularda merak edilen sorulara yanıtlar verilmekte, her web sitesi kendince doğru olan bilgiyi bireye iletmektedir.⁶¹

Yahudi inancı açısından da sosyal medya önemli bir görünürlük alanıdır. Çıkarılan çok sayıda İbranice günlük gazetenin online ulaşımı mümkündür. Bunun yanında Rusça ve Fransızca ve iki İngilizce gazete ve özel ilgi gruplarına yönelik dergiler dâhil, ülkede 1.000’den çok süreli yayın çıkmaktadır. Bu yayınların büyük bir çoğunluğunun internet edisyonları da bulunmaktadır.⁶² Özellikle İbranice, İngilizce, Fransızca ve Rusça gibi dillerde yayımlanan kitap ve gazeteler dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Yahudi toplumu arasında bağ oluşturan bir unsurlar olarak tanımlanmaktadır. Kitle iletişim araçlarının gelişmesi Yahudi haham seçkinleri için de yeni bir ufuk çizmiştir. Böylece giderek daha fazla kişiye ulaşma ve rızalarını kazanma çabasına girmişlerdir. İbranice metinlerin özel çevirisini yapan programlar, İbranice dualar, İbranice kitapların farklı dillere çevrilmiş yorumları, sanal ortamda kutsal mekânların ziyaretleri sunulan interaktif hizmetler arasındadır.⁶³ Sanal alanlarda hem çok eski hem de tamamen yeni ayın uygulamaların çevrimiçi olarak hizmet vermektedir. Bu sanal evren içerisine canlı olarak yapılan ayinlerden sanal sunaklara, çevrimiçi şapel-lerden, dua uygulamalarına, anıt sitelerinden, çevrimiçi haclara kadar birçok farklı uygulamadan bahsedilebilir. Bunun yanında Second Life gibi web tabanlı etkileşimli sanal gerçeklik ortamları, sadece çevrimiçi olarak var olan inanç topluluklarıdır. Tüm bunlara bakıldığında sanal alanlardaki dinî pratiklerin zengin, çok yönlü ve coşkulu olduğu ifade edilebilir. Dinî pratikler söz konusu alanlarda her geçen gün varlıklarını yaygınlaştırmaktadırlar.⁶⁴

Tüm semavi dinler (İslâmîyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik) açısından dua etmek önemli bir dini pratiktir. Ayrıca duanın yer ve zamandan bağımsız olması, sanal ortamda karşılık bulan bir pratik olmasına zemin hazır-

⁶⁰ Heidi Campbell - Louise Connelly, “Cyber Behavior and Religion Practice on the Internet”, 439.

⁶¹ İbrahim Gürses - Esra İrk, “İnternet Kullanımı ve Ergenlerin Dini Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Ağustos 2018), 109.

⁶² Ruth Ben - Haim, *İsrail Hakkında Gerçekler* (Kudüs: Keter Press, 2008), 309.

⁶³ Jeremy Stolow, *Communicating Authority, Consuming Tradition: Jewish Orthodox Outreach Literature and Its Reading Public, Religion, Media, and the Public Sphere*, ed. Birgit Meyer - Annelies Moors (Indiana university press Bloomington and Indianapolis, First published, 2006) 81-86.

⁶⁴ Peter M. Phillips, *The Bible, Social Media and Digital Culture*, 24.

lamaktadır. Bunun yanında Yahudilerin gerçekleştirdiği önemli sanal dinî pratiklerden birisi de Ağlama Duvarı'na dua gönderilmesidir. Yahudiler tarafından kurulan birçok web sitesinde Kudüs'e gitme fırsatı bulamayan Yahudiler dua notlarını Ağlama Duvarı'na ulaştırmaktadırlar. Dünyanın herhangi bir köşesinden herhangi bir dilde gönderilen dualar, belirli bir ücret karşılığında Ağlama Duvarı'na ulaştırılmaktadır. Ancak bu hizmeti herhangi bir ücret almadan yerine getiren web sayfaları da bulunmaktadır. Belli karakter sayısını geçmeden yazılan dua metinlerinin çıktısı alınarak Ağlama Duvarı'na bırakılmakta ve böylece dualar farklı bir pratik üzerinden tanrıya iletilmektedir.⁶⁵ Bu bağlamda dijital kültür sosyal alanlar üzerinden bir yandan teknolojinin kendisini dönüştürürken, diğer yandan ise içinde yaşadığımız kültürü aktif olarak şekillendirmektedir. Bu da postmodern dünyada gerçekliğin yeniden üretilmesi olarak ifade edilebilir. Bu yeni gerçeklik alanları, dijital çağın insanların dinî sembol veya kaynaklarla nasıl ilişki kurduklarını keşfetmemize fırsat tanımaktadır.⁶⁶ Sosyal medya dinin yaşanmışlık duygusunu kendi alanı içerisinde verebilmektedir. Bu da tüm dinler açısından sosyal medya üzerinden var olma gerekçesini öne çıkarmaktadır. Kısacası yapılan çalışmalar, dinî ibadet pratiklerinin sanal ortamda bulunmasının bu pratiklerin manevî tatmin ediciliği üzerinde olumsuz bir etkisinin olmadığını ortaya koyma yönündedir.

SONUÇ

Modern ve postmodern dönemlerin din yaklaşımlarının birbirinden farklı olması, postmodern dönemlerin din algısını tartışma konusu yapmıştır. Bunun yanında yine postmodern dönemlerin popüler iletişim ve yaşam alanı olan sosyal medya, yaşam pratiklerini yeni bir boyut eklemiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz çalışmalarda da bu açıkça ortaya konulduğu gibi sosyal medya alanları üzerinde din geniş bir pratik alanına sahiptir. Haberli, bilinen hemen bütün inanç sistemlerinin internet ortamında temsil edildiğinin altını çizmektedir. Dolayısıyla postmodern dünyanın tüketim ve esnek yaklaşımlarla biçimlendirdiği kamusal alan sosyal medya üzerinde sanal bir boyut kazanmakla birlikte farklı yaşam pratiklerinin iç içe geçtiği bir alana dönüşmüştür. Örneğin İncil'in sosyal medya araçları üzerinden okunması, kutsal ayinlerin yine bu alanın kullanıcıları tarafından online olarak yerine getirilebilmesi bu konuda verilebilecek önemli örneklerden birisidir. Benzer bir biçimde online Kur'an okuma gruplarının olması, kutsal mekânların (Mekke, Kudüs, Ağlama Duvarı vb) online olarak ziyaret edilebilmesi ve bununla ilgili sosyal medya uygulamalarının oluşması yeni ibadet pratikleri olarak tanımlanmaktadır. Oyman'da yaptığı çalışmada kendini dindar olarak tanımlayan farklı kitlelerin sosyal medya

⁶⁵ Haberli, M., "Dini Tecrübe Aracı Olarak Sanal Ritüeller", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 15/57 (2013), 27.

⁶⁶ Peter M. Phillips, *The Bible, Social Media and Digital Culture*, 21-22.

ortamlarında dinî inanç biçimlerini ifade edebilme fırsatı bulmalarının popüler bir dindarlığa zemin hazırladığını ortaya koymaktadır. Sosyal medya üzerinden birbirleriyle benzer inanç biçimlerine sahip olan kişiler kolayca iletişim kurabildikleri gibi bu inanç biçiminin postmodern alanlarda varlık gösterebilmesini de sağlamaktadırlar. Peter M. Phillips' in çalışmasında ise Yahudi ve Hıristiyan dindarların sosyal medya alanları üzerindeki dinî törenlerde bir araya gelme sıklıkları ortaya konmaktadır. Dolayısıyla postmodern dönemde din, sosyal medya alanlarında uygulamalarına yeni bir boyut eklerken, bu uygulamalar üzerinden varlığını sürdürme ve güncel tutma fırsatı da yakalamaktadır. Bu da dinin modern dönemle olan çatışmalı ilişkisinin postmodern dönemde uyumlu bir zeminde yeniden inşa biçimlendirildiğini gösteren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Sanal ortamlarda yeniden biçimlenen dinî pratikler, bireyin günlük hayatının bir parçası olabilmekte ve geniş kabul görmektedir. Bununla birlikte birey, sanal ortamlarda dâhil olduğu ibadet pratiğinin manevî tatmininden olumsuz etkilenmiş görünmemektedir.

KAYNAKÇA

Anderson, S. P. “An Ethics of Memory: Promising, Forgiving, Yearning”. *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*. ed. Graham Ward. 231-248. Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, UK, 2005.

Bal, M. “Postmodern Theology as Cultural Analysis, Postmodern Theology: İtroduction”. *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*. ed. Graham Ward. 3-23. Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, 2005.

Bauman, Z. *Postmodernlik ve Hoşnutsuzlukları*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.

Berger, L. P. - Luckmann, T. *Gerçekliğin Sosyal İnşası-Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. çev. Vefa Saygın Öğütlü. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.

Can, Y. “Postmodern Bir İnşa Alanı Olarak Sosyal Medya”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/31 (Ocak 2021), 419-430. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/1001936>

Campbell, H. - Connelly, L. “Cyber Behavior and Religion Practice on the Internet”. *Encyclopedia of Cyber Behavior* 1/1 (2012) 434-466.

Einstein, M. *Media, Religion-Culture, Routledge, Brands of Faith*. Taylor -Francis Group London and New York: 2008.

Erkul, R. E. “Sosyal Medya Araçlarının (web 2.0) Kamu Hizmetleri ve Uygulamalarında Kullanılabilirliği”. *Türkiye Bilişim Derneği* 116 (Aralık 2009), 96 -101. <https://digitaldevlet.org/web2.0.pdf>

Erkan, E. “Postmodern Dönemde Ontolojik Anlam Aracı Olarak Dinî Kimlik”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/8 (Summer 2013), 1825-1837. <https://turkishstudies>.

net/turkishstudies?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=933531146_111ErkanErol-1825-1837.pdf&key=16627

Furat, Z. A. “Medya ve Din: Din Eğitimi Açısından İmkan Mı Tehdit Mi?”. *Dijitalleşen Din*. ed. Mete Çamdereli - Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener. İstanbul: Köprü, 2015.

Faimau, G. “Click Here For Religion: Self-Presentation Of Religion On The Internet”. *Verbum SVD* 2/48 (2008), 135-147.

Gürses, İ. - İrk, E. “İnternet Kullanımı Ve Ergenlerin Dinî Gelişimleri Üzerine Bir Araştırma”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (Ağustos 2018), 109-135. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/547173>

Haberli, M. “Dinlerin İnternet Ortamındaki Temsili Ve Dağılımı”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/1 (January, 2013), 859-873. https://jasstudies.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1024080014_Haberlimehmet_S_859-873.pdf&key=26463

Haberli, M. “Dinî Tecrübe Aracı Olarak Sanal Ritüeller”. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 15/57 (2013), 17-36. https://www.academia.edu/9877799/Dinî_tecr%C3%BCbe_arac%C4%B1_olarak_Sanal_rit%C3%BCeller_Cyber_Rituals_As_A_Means_Of_Religious_Experience_

Haim, B. R. *İsrail Hakkında Gerçekler*. Kudüs: Keter Press, 2008.

Hauerwas, S. “The Christian Difference, or Surviving Postmodernism”. *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*. ed. Graham Ward. 144-161, Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley, 2005. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/158512>

Karaaslan, F. “Post Seküler Din Halleri ve Dinin Dijitalleşmesi”. *Dijitalleşen Din*. ed. Mete Çamdereli - Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener. İstanbul: Köprü, 2015.

Kauppi, A. L. *Foreign But Familiar Gods: Greco-Romans Read Religion in Acts*. ed. Mark Goodacre. New York: Published by T&T Clark International A Continuum imprint The Tower Building, 11 York Road, London SE1 7NX 80 Maiden Lane, Suite 704, 2006.

Kaya, M. *Dinî Sosyalleşmede İnternet ve Sosyal Medya Etkisi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kgatle, M. S. “Social Media and Religion: Missiological Perspective on The Link Between Facebook and The Emergence of Prophetic Churches in Southern Africa”. *Verbum et Ecclesia*. AOSIS 1/39 (2018), 1-6.

Kılavuz, U. M. “Küreselleşen Dünyada Din”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (Haziran 2002), 191-212. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/143932>

Krueger, O. “The Internet as Distributor and Mirror of Religious and Ritual Knowledge”. *Asian Journal of Social Science* JSTOR, 2/32 (2004), 183-197.

Loewenthal, K. *Religion, Culture and Mental Health*. Cambridge University Press The Edinburgh Building, Cambridge cb2 2ru, UK, 2006.

Menekşe, Ö. “Dinin Dijitalleşmesi ve Mobil Uygulamalar”. *Dijitalleşen Din*. ed: Mete Çamdereli - Betül Önay Doğan - Nihal Kocabay Şener. İstanbul: Köprü, 2015.

Oyman, N. “Sosyal Medya Dindarlığı”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (Aralık 2016), 125-167. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/259255>

Özbolat, A. “Postmodern Dünyada Din: Yaygınlaşan Dinsellik, Yüzeyselleşen Dindarlık”. *Journal of Islamic Research* 28/3 (2017), 265-278. <http://abdullahozbolat.com/wp-content/uploads/2018/01/Postmodern-D%C3%BCnyada-Din.-Yay-g%C4%B1nla%C5%9Fan-dinsellik-Y%C3%BCzeyselle%C5%9Fen-dindarl%C4%B1k.pdf>

Perşembe, E. “Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14-15 (Haziran 2003), 159-181. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188599>

Phillips, M. P. *The Bible, Social Media and Digital Culture*. Published by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN and by Routledge 52 Vanderbilt Avenue, New York, NY 1001, 2020.

Roberts, K. A. *Religion in Sociological Perspective*. California: Wadsworth Publishing Company, 1990.

Sarıbay, A. Y. “Postmodernite-ve Kültür Olarak İslam: Kültürel Bir Çözümleme”. *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu*. (Trabzon: Beyan Yayınları, 2000), 93-106.

Stolow, J. *Communicating Authority, Consuming Tradition: Jewish Orthodox Outreach Literature and Its Reading Public, Religion, Media, and the Public Sphere*. ed. Birgit Meyer - Annelies Moors. 73-91, Indiana University Press Bloomington and Indianapolis, First published, 2006.

Simpson, B .C. *Religion, Metaphysics, and the Postmodern: William Desmond and John D. Caputo*. Indiana University Press 601 North Morton Street Bloomington, 2009.

Ritzer, G. *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*. çev. Ş. S. Kaya. Ayrıntı Yayınları, 2011.

Taylor, E. V. *Para/Inquiry: Postmodern Religion and Culture*. Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE: First published, 2000.

Tekin, M. “Postmodernizmin “Din” Sorunu”. *Milel ve Nihal, İnanç, Kültür ve Mitoloji Dergisi* 12/2 (Temmuz-Aralık 2015), 7-24. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/227381>

Vural, Z. Beril Akıncı – Bat, M. “Yeni Bir İletişim Ortamı Olarak Sosyal Medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine Yönelik Bir Araştırma”. *Journal of Yasar University* 20/5 (Haziran 2010), 3348-3382. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179294>

Ward, G. “Introduction: ‘Where We Stand’”. *The Blackwell Companion to Postmodern Theology*. ed. Graham Ward, 12-27. Blackwell Publishing 350 Main Street, Malden, MA 02148-5020, USA 108 Cowley Road, Oxford OX4 1JF, UK, 2005. <https://recrodigital.com/dijital-2021-raporunda-turkiye-ve-dunyada-internet-ve-sosyal-medya-kullanimi-karsilastirmasi-ocak-2021/erişim> 31.08.2022